

**КРЕАТИВНІСТЬ МОТИВУ ДИТЯЧОГО СПРИЙНЯТТЯ
БАТЬКІВСЬКОЇ СМЕРТІ
У РОСІЙСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ КІНЦЯ ХІХ -
ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ
(компаративістичний аспект)**

Порівняльний аналіз образів здійснюється в аспекті розкриття «трагізму дитячого стану». Біблійна парадигма «зерно» виступає символом ще незрілої душі, її найперших стадій розвитку і формування. Смерть одного з батьків розглядається як перше випробування «зерна» в процесі його «визрівання».

Ключові слова: І. Шмельов, Л. Толстой, дитина, «зерно», смерть, батько, матір.

Vilchanska J.

The creativity of the motive of childish perception of parental death in the Russian literature of the end of 19-th - beginning of 20-th centuries (comparative aspect)

The comparative analysis of the images in the aspect of «the tragedy of child's state» is carried out. The biblical paradigm «grain» is shown as a symbol of an immature soul, its first stages of development and formation. The death of one of parents in this case is considered as the first trial of the «grain» in the process of its «ripening».

Keywords: I. Shmelyov, L. Tolstoy, child, «grain», death, mother, father.

В літературознавстві феномен дитини є достатньо опрацьованим. Наприклад, у творчості Ф. Достоевського феномен дитини сьогодні розглядається через біблійну парадигму «зерна»: «Діти є тією пшеницею, зерном, яке приречене на те, щоб пройти свій людський шлях через гниття (терпляче страждання, образи, сльози, заперечення своєї дитячої особистості відповідно до природи свого серця), визріваючи, невідомо як, майже в нову істоту, здатну давати нові плоди» [5, с. 164]. Якщо людина не проходить ці етапи, не «визріває», вона залишається духовно безплідною. Спробуємо розглянути дитячі образи в російській літературі кін. XIX - поч. XX століття з такої позиції.

Звернімось до творчості автора тексту «Літо Господне», письменника другої половини XX століття І. Шмелюва (1873-1950). В одному із листів (до О. Бредіус-Субботіної) він вказував на особливий синкретичний характер дитячого сприйняття: «забудь себя, перенесись в далекое... и увидь себя! ту, Олю-детку, 10-летку! <..> и радуйся всей той полнотой и радостью жизни детской <..> Прочитай «Детство» и «Отрочество» - Толстого, - увидишь» [3]. Візьмемо до уваги вказівку І. Шмелюва і спробуємо порівняти образи хлопчика Івана в тексті І. Шмелюва «Літо Господне» (1948) і Ніколеньки - головного героя в тексті Л. Толстого на аналогічну тему «Детство» (1852).

І. Шмелюв виховувався у душі православної релігії і все життя лишався глибоко віруючою людиною. Духовність свого світосприйняття він яскраво переніс у творчість, що позначилося на відкритті ним нових естетичних рівнів. На початку шмелювського тексту головний герой - Іван постає перед читачем як маленький щасливий хлопчик, ще чисте й наївне дитя, оскільки відчуває себе абсолютно захищеним любов'ю своїх близьких. Відчуття захищеності у головного героя природно асоціюється з постаттю батька: «Кто-то сзади треплет меня по щеке. Я знаю, кто. Прижимаюсь спиной, и мне ничего не страшно» [6, с. 297]. Івану не страшно, доки він відчуває батькову присутність. Хлопчик захоплюється його особистістю, зважає на батьківський авторитет і дитячому прагне його турботи. Іван зображений на порозі свого отрочтва.

Вже на початку тексту хлопчик вперше зіштовхується з образом смерті. На шляху з церкви Іван і його наставник Горкін заходять до поховальної лавки, із бесіди з її власником вони дізнаються про раптову смерть знайомого їм Жирнова і підготовку до його похорону. Звісно, що таке місце справляє на дитину неприємні, але яскраві враження: «всегда посередеке гроб, и румяненый старичок Базыкин оббивает его серебряным глазом или лиловым плисом с белой крахмальной выпушкой из синевато-белого коленика, шуршащего, как стружки. Она мне напоминает чем-то кружевную оборочку на кондитерских пирогах, - неприятно смотреть и страшно» [6, с. 294]. У сприйнятті хлопчика образ труни набуває рис гротеску і одразу «включає» дитячу рецепцію. Враження від крамниці Базикіна викликають у Івана перший страх смерті: «Я слышу, как у батюшки в животе урчит, думаю о блинах, о головизне, о Жирнове. Может сейчас умереть и батюшка, как Жирнов, и я могу умереть, а Базыкин будет готовить гроб» [7, с. 296]. Так (вже на початку тексту) дитя вперше замислюється над реальністю смерті своїх рідних і, в першу чергу, батька: «И вдруг, ужасная мысль: умрёт и он!.. Все должны умереть, умрет и он. <..> Господи, сделай так, чтобы мы все умерли здесь сразу, а там воскресли» [6, с. 297]. Дитяча свідомість охоплена роздумами про народження і смерть, які згодом викличуть незвичний для дитини страх сирітства.

Головний герой у тексті Л. Толстого хлопчик Ніколетька - дворянин, і цим зумовлений світський характер його виховання. Як і Іван, він стоїть на порозі свого отрочтва. Духовна освіта відсутня у вихованні Ніколеньки відпочатку, тому поступовий життєвий досвід хлопчика регулюється ракурсом його душевного настрою.

Розмірковуюючи «о константах русского сознания», С. Аверинцев говорить «о усадебной жизни XIX века» в контексті парадигми батьки-діти як про феномен, підкреслюючи, що: «особенностью начальных впечатлений дворянина была некоторая релятивизация роли родителей» [1, с. 380]. Так і в житті Ніколеньки коло спілкування, в першу чергу, складають няньки, гувернер, домашній вчитель, а вже потім батьки. Але образ батьків, особливо матері, викликає в дитини природні трепетні хвилювання: «Спаси, господи, папеньку и маменьку. Повторяя молитвы, которые в первый раз лепетали детские уста мои за любимой матерью, любовь к ней и любовь к Богу как-то странно сливались в одно чувство» [4, с. 43].

Розпорядок дня Ніколеньки чітко регламентований (класи, полювання, гра, конкретний час для спілкування з батьками), але дитя за своїм внутрішнім душевним станом цілком надане самому собі. Складний для дитячої рецепції процес сприйняття оточуючого світу викликає в хлопчика різкі зміни емоцій. Несподівано для самого себе Ніколенька починає брехати гувернеру: «Я сказал ему, что плачу от того, что видел дурной сон - будто татап умерла и ее несут хоронить. Все это я выдумал, потому что решительно не помнил, что мне снилось в эту ночь; но когда Карл Иваныч, тропутый моим рассказом, стал утешать и успокаивать меня, мне казалось, что я точно видел этот страшный сон, и слезы полились уже от другой причины» [4, с. 8]. Невинна, на перший погляд, дитяча вигадка набуває фатального характеру в світлі майбутніх подій.

В обох текстах присутній образ юродивого, слова якого віщують трагічну подію в майбутньому. Так, в дім Івана несподівано приїздить Пелагея Іванівна, яка «немного тово», і ее все бояться: всякого-то насквозь видит и говорит всегда что-то непонятное и страшное. Горкин её очень почитает: она «вроде юродиния», и ей будто открыта вся тайная премудрость» [6, с. 500—501]. Під час її візиту батько хлопчика завзято розповідає гості про свої плани, але Пелагея Іванівна, немов жаліючи, говорить: «Надо, надо ледку... горячая голова... остынет (автор, курсив). Голову ему потрогала и поцеловала в лоб. Тогда не вникли в темноту слов её» [6, с. 503]. Зміст слів юродивої стає зрозумілим, коли невдовзі батько падає з коня, захворює трагічно вмирає.

Свідком візиту «юродивого странника Гриши» [4, с. 19] стає і Ніколенька. Тільки матір Ніколеньки зі страхом і повагою ставиться до нього, батька хлопчика драгує присутність юродивого, а в решти дітей викликає інтерес на рівні розваги, а не страх і настороженість, як у Івана. Під час обіду Гріша промовляє ніби до самого себе дивні слова: «Жалко!.. улетела... улетит голубь в небо... ох, на могиле камень!.. и т. п.» [4, с. 20]. Діти потай слідкують за тим, як юродивий молиться, і на короткий час в душі Ніколеньки з'являється відчуття, близьке до священного трепету перед «великим христианином Гришей» [4, с. 35], але ненадовго, оскільки задовільнивши свій інтерес до видовища дитяча увага переключається на інші розваги. Але з часом Ніколенька змушений фатально зауважити, що Гріша: «...с самого того времени, как вошел в наш дом, не переставал вздыхать и плакать, что, по мнению тех, которые верили в его способность предсказывать, предвещало какую-нибудь беду нашему дому» [4, с. 33]. Варто підкреслити, що натяки на смерть в обох текстах присутні із самого початку оповідей. Зі смертю Іван вперше «зіштовхується» в крамниці Базикіна, а у випадку Ніколеньки, сам хлопчик своєю ж власною вигадкою фатально пророкує трагедію.

Дізнавшись про смерть матері, Ніколеньку переповнюють протиріччя: «Я презирал себя за то, что не испытываю исключительно одного чувства горести, и старался скрывать все другие; от этого печаль моя была неискренна и неестественна. Сверх того,

я испытывал какое-то наслаждение, зная, что я несчастлив, старался возбуждать сознание несчастья, и это эгоистичное чувство больше других заглушало во мне истинную печаль» [4, с. 80]. Панахида сприймається Ніколенькою, як дійство з багатьма учасниками. Хлопчик розглядає і критично оцінює всіх присутніх: «Во время службы я прилично плакал, крестился и кланялся в землю, но не молился в душе и был довольно хладнокровен; заботился о том, что новый полуфрачек, который на меня надели, очень жал мне под мышками, думал о том, как бы не запачкать слишком пантолон на коленях, и украдкою делал наблюдения над всеми присутствовавшими» [4, с. 80]. Тут цілісність особистості виразно розпадається на внутрішні переживання і, протилежні їм за пафосом, - зовнішні. В результаті герой Толстого відчуває жах від побаченої ним матері-покійниці: «Только в эту минуту я понял, отчего происходил тот сильный тяжелый запах, который, смешиваясь с запахом ладана, наполнял комнату; и мысль, что то лицо, которое за несколько дней было исполнено красоты и нежности, лицо той, которую я любил больше всего на свете, могло возбуждать ужас, как будто в первый раз открыла мне горькую истину и наполнила душу отчаянием» [4, с. 82]. Із криком Ніколенька вибігає з кімнати. Вигляд небіжчиці створює метафізичний бар'єр в сприйнятті смерті дитиною і втілюється у глибокому відчутті жаху перед «обличчям смерті».

На противагу, головний герой «Літа Господнього» Іван виявився духовно готовим до сприйняття смерті. Відчуття Івана, коли він бачить небіжчика, прямо протилежні до Ніколенькіних: «Я знаю, что на столе... - и боюсь глядеть. Я вижу голубое, белую подушку, и на ней - желтое... лицо?! Нет, это не...и жмурюсь, не видит чтобы. <...> Это не... это совсем другое... - думаю я» [6, с. 664]. Завдяки духовному вихованню дитя Шмелювського тексту знає, що смерть - це не кінець, а початок життя Вічного. Будучи ще дитиною, він зумів зрозуміти сакральне значення цієї події. Для Івана смерть батька - перше випробування «зерна», і завдяки своїй духовній підготовленості хлопчик виявився готовим прийняти цю подію як Божу волю. Спочатку Іван любив батька і любив його більше, ніж Бога. Наприкінці твору він змиряється з Божим рішенням.

Ця трагічна подія розділила життя головних героїв обох текстів навпіл: «Со смертью матери окончилась моя счастливая пора детства и началась новая эпоха - эпоха отрочества» [4, с. 86]. Через смерть одного з батьків показано онтологічний злам дитячого сприйняття, перехід в інший вимір - життя дорослих. Але завдяки своїй глибокій вірі Іван зумів усвідомити суть значення слів «не помисли зла, а прими, как волю Божию» [6, с. 626]. А в свідомості Ніколеньки смерть назавжди залишає по собі тільки знаки питання: «В душе моей вдруг пробуждаются тяжелые воспоминания. Мне приходит мысль: неужели провидение для того только соединило меня с этими двумя существами, чтобы вечно заставить сожалеть о них?..» [4, с. 88]. На відміну від нього, Іван розмірковує: чи схожа душа на тіло, чи можна з нею поговорити, торкнутися її, обійняти [6, с. 660]. Таким чином, він намагається заспокоїти себе і осягнути волю Божу. В процесі порівняння ці дитячі образи несподівано висвітлюють риси один одного. Те, що здавалось нормою, змінює свій ракурс в контексті «трагізму дитячого стану».

І. Шмелюв слідом за Ф. Достоевським підкреслює значущість духовного виховання в процесі «визрівання» особистості. Індивідуальний характер духовного досвіду визначається І. Шмелювим єднальною ланкою між особистим і суспільним: в даному тексті це безперечно є Бог. Все що відбувається в тексті «Літо Господне» з головним героєм має єдину сакральну причину - присутність «божественної благодаті», і це результат випробувань «зерна» в процесі його послідовних перетворень. Онтологічний зміст даних текстів висловлюється кризь «трагізм дитячого стану» [5, с. 160]. 3

нього дитина вийде чи в позитивному, чи в негативному стані, і відповідно до цього складеться її уявлення про широту духовну і життєвий шлях загалом. Для Івана та Ніколеньки смерть одного з батьків - перше випробування «зерна» в процесі його «визрівання».

У текстах спостерігається динамічний перехід від синкретичності сприйняття світу дитиною до поступового усвідомлення нею багатьох складностей світобудови. Саме протиріччя створюють належні умови для «проростання зерна». В обох текстах шлях «визрівання» душі невідворотно проходить через випробування і страждання, створюючи свою нову форму. Для того, щоб зрозуміти, в яких людина перебуває стосунках з Богом, необхідно побачити, як вона проходить крізь біль, сумніви, муки. Прийняття факту смерті в аспекті православного світосприйняття допомогло пережити Іванові втрату, перший біль і перші випробування. Завдяки духовному вихованню душа героя «Літа Господнього» перейшла на принципово новий рівень розвитку.

І. Шмельов підкреслює необхідність саме духовного виховання. Православне світосприйняття формує в душі ще маленької особи фундаментальну основу майбутньої гармонійної особистості. Кожен головний герой зазначених текстів виходить із «дитячого стану» зі своїм першим онтологічним досвідом. У Ніколеньки - це любов до самого себе, у Івана - любов до Бога. Так по-різному завершується період їхнього дитинства. Компаративістичний аналіз даних текстів дав змогу підкреслити наявність дихотомії: егоїзм та протиставлення йому християнської любові, «яка не шукає свого» [див. про 2, с. 134], як характерної риси в дитячих образах російської літератури кін. XIX - поч. XX століть.

Література:

1. Аверинцев С. О некоторых константах традиционного русского сознания // Собрание сочинений / Под ред. Н.П. Аверинцевой и К.Б. Сигова. Связь времен. - К.: Дух і літера, 2005. - С. 372-383.
2. Аверинцев С. Любовь // Софія-Логос. Словник. 2-е видання - К.: Дух і Літера, 2004. - С. 130 - 135.
3. Переписка И. С. Шмелева с О. А. Бредиус-Субботиной. Вступ, заметки и коммент. Голубковой А., Лексиной О., Хачатурян Л. Режим доступа:
<http://www.magazines.russ.ru/voplit/2004/5/sh15.html>
4. Толстой Л.Н. Детство. Избранные сочинения. В 3-х т. Т.3 / Редкол.: Бельский Г., Николаев П., Пузиков А. и др.; Сост. и примеч. Соболева Л. - М.: Худож. лит., 1989. - 671 с.
5. Червінська О.В. Дзик Р.А. Діалог з учнем: Онтологічний сенс феномену дитини за Достоевським // Іноземна філологія. - 2007. - Вип. 119(2). - С. 158-166.
6. Шмелев И.С. Избранное. Лето Господне. Сост. и вступ стат. Михайлова О. - М.: Правда, 1989. 685 с.